

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ZABİTƏ MƏHƏMMƏD QIZI TEYMURLU

**AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKTLƏRİNDƏ VƏ TÜRK ƏDƏBİ
DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ORTAQ SÖZLƏR**

5710.01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2013

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmədir.

Elmi rəhbər: **Elbrus İslam oğlu Əzizov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **Qəzənfər Şirin oğlu Kazimov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Kəmalə Əndəhət qızı Ələkbərova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təkilat: **Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrası**

Müdafə “ 24 ” 12 2013-cü il tarixdə saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D. 01. 141) Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA- nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Oğuz qrupuna daxil olan türk dillərinin, o sıradan Azərbaycan dilinin formalaşmasının tarixi qədimdir. Dilin tarixini xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Azərbaycan dili Azərbaycanda qədimdən mövcud olma və sonralar bu əraziyə gəlmə bir sıra türk qəbilə və tayfa dillərinin əsasında formalaşmışdır. Oğuz qrupuna daxil olan dillərin müxtəlif dövrlərdə qırpaq, karluq dil qruplarının, eləcə də ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalması, ayrı-ayrı oğuz dillərinə təsir edən müxtəlif dilxarici amillərin olması onların fərdi xüsusiyyətlər kəsb etməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dili tarixi inkişafında aparıcı oğuz ünsürlərini qorumu, özünəməxsus əlamətlər qazanmış, digər oğuz dillərindən (türk, türkmən, qaqaüz) fərqlənən müstəqil bir dil kimi inkişaf etmiş və Azərbaycan xalqının milli dili kimi formalaşmışdır.

Müxtəlif dillərə aid leksik vahidlərin bu və ya bəzə dillə əşkara çıxarılması, qruplaşdırılması, dil əlaqələrinin səbəblərini, formalarını öyrənmək bu gün də aktualdır. Tədqiqata cəlb etdiyimiz dillərin dialekt leksikası ilə ədəbi dilin müqayisəli-tarixi cəkildə öyrənilməsi, dil öyrənmədə ehtiyac duyulan uyğun və fərqli dil elementlərinin aekar edilməsi türk dilçiliyinin maraq dairəsinə daxildir. Əlbəttə, türk xalqları ən gec orta əsrlərin sonlarından etibarən etnososial diferensiasiya prosesini başa çatdıraraq müstəqil, yaxud yarım-müstəqil xalqlar kimi formalaşdığından dilləri də bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi, ictimai-siyasi ayrılma müştərək dillərdə ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənlənməsinə səbəb olur. Bu zaman oxcar cəhətlərin varlığı bu dillərin yaxınlığını sübut edirsə, fərqli cəhətlər hər bir dilin özünəməxsus inkişaf yolunun olduğunu göstərir. Təqdim olunan dissertasiya Azərbaycan dili dialektlərinin türk dili ilə ortağ və fərqli xüsusiyyətləri barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Dillərin qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətləri dil materialında öz əksini tapır.

Dissertasiya icində Azərbaycan dili dialektlərinin leksik xüsusiyyətləri türk ədəbi dili ilə müqayisəli cəkildə araşdırılıb. Tədqiqat icə Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının türk ədəbi dilinin leksikası ilə müqayisəli cəkildə öyrənilməsi sahəsində ilk araşdırmaadır. Bu səbəbdən aktuallıq kəsb edən həmin mövzunun müqayisəli-tarixi

səviyyədə öyrənilməsi qohum dillərin tarixi inkişafı və müasir vəziyyəti haqqında bilik və təsəvvürləri xeyli genişləndirə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Müasir türk dilləri ümumi türk kökündən təəkkül tapıb formalaşsa da fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında tədricən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır. Ayırı-ayrı türk dillərinin tədqiqi zamanı qohum dillərlə ümumi və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılması tədqiq olunan dilin spesifik xüsusiyyətlərini daha da dərindən öyrənməyə geniş imkan verir. Azərbaycan dilinin dialektlərini türk ədəbi dili ilə qarşılaşdırmamızın səbəbi ortaq elementləri aekar edərək bu iki dilin tarixi əlaqələrini, qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqdır. Buna nail olmaqdan ötrü dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:

-Azərbaycan və türk dillərinin formalaşması tarixinə nəzər salmaq;

-Azərbaycan dilinin dialekt sistemi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq;

-türk ədəbi dilinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini və dildə gedən prosesləri nəzərə çatdırmaq;

-türk dilinin quruluşundakı xarakterik xüsusiyyətləri müəyyənələndirmək;

-qədim türk leksikasına əsaslanaraq Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində mövcud ortaq sözlərin leksik-tematik təsnifini vermək;

-hər iki dildə təsadüf etdiyimiz ad, əlamət-keyfiyyət və hərəkət bildirən ortaq sözləri tədqiqata cəlb etmək;

-Azərbaycan dili dialektlərində ielənən ortaq adların türk ədəbi dilindəki leksik paralellərini müəyyənələndirmək;

-ilk olaraq məsələnin tədqiqi tarixinə nəzər salmaq;

-hər iki türk dilində aekar etdiyimiz ortaq sızlərin yaxınlıq dərəcəsinə və inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənələndirmək;

-Azərbaycan dilinin dialekt leksikası ilə türk ədəbi dilində tədqiqata cəlb etdiyimiz ortaq leksik vahidlərin zənginlənməsində alınmaların rolunu müəyyən etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ielənməyən və ya ədəbi dil üçün arxaikləşmiş bir sıra sözlər Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında və türk ədəbi dilində uz ieləliyini saxlayır. Dialekt leksikasının qohum dillərin leksik

materialları ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Bu tədqiqat iei bir-birinə çox yaxın iki qohum dilin – Azərbaycan və türk dillərinin müstəqil inkişaf tarixində özünü göstərən spesifik xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması baxımından faydalı ola bilər. Dissertasiya ieiinin elmi yeniliyi Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının türk ədəbi dilinin leksikası ilə müqayisəli cəkildə araşdırılaraq iki yaxın qohum dilin tarixi inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxan ümumi və fərqli xüsusiyyətlərin aekar edilməsi və tədqiqata cəlb edilən leksik vahidlərdə bac vermie forma və mənə dəyişikliklərinin müəyyənledirilməsidir. Bir-birinə yaxın olan, tarixi kökləri ilə bir-birinə bağlı olan bu dillərin müqayisəli cəkildə öyrənilməsi həm tarixi leksikologiya, həm tarixi dialektologiya, ümumiyyətlə, Azərbaycan və türk dilçiliyi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Türk dillərinin dialekt leksikasının onun ədəbi və ümumxalq dilinə, həmçinin qonşu türk xalqlarının ədəbi dillərinə və onların dialektlərinə münasibəti türkologiya elminin öyrənilməmiş sahəsinə aiddir. Bu baxımdan Azərbaycan dili dialektləri ilə türk ədəbi dilinin qarşılaşdırılması türk dillərinin daha dərinədən araşdırılması üçün faydalı ola bilər və bundan elmi mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Bu tədqiqat ieiinin Azərbaycan dilçiliyində, ümumi türkologiyada, habelə müqayisəli, çoxdilli lüğətlərin hazırlanmasında nəzəri və praktik əhəmiyyəti ola bilər.

Bu tədqiqatdan həmçinin ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində Türkologiyaya giriş, Türk dilçiliyinin əsasları, Müasir türk dili, Azərbaycan dilinin tarixi, Azərbaycan dialektologiyası fənlərinin tədrisində vəsait kimi də istifadə etmək olar.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiya ieiində dilçiliyin təsviri, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Ümumi türkologiyanın nəzəri müddəaları tədqiqatın nəzəri əsasını təkil edir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri, «Türk dilinin etimoloji lüğəti», «Yeni tarama lüğəti», üç cildlik «Misallı böyük türkcə lüğət» və s. dissertasiya üçün əsas mənbə olmuədur.

Tədqiqatın obykti. Dissertasiyanın əsas tədqiqat obyktini Azərbaycan dili dialektlərinin və türk ədəbi dilinin materialları təşkil edir. Dissertasiyada araşdırılan problemlə bağlı mövcud elmi nəticələre istinad edilmiedir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın predmeti isə Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında və türk ədəbi dilində mövcud ortaq sözlərin fonoloq-leksik təhlilindən ibarətdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Türk dilləri içərisində Azərbaycan və türk dilləri fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə daha yaxın olsalar da, bu dillərdə uyğun dil elementləri ilə yanaşı fərqli leksik və qrammatik xüsusiyyətlər mövcuddur.

2. Azərbaycan dilində ədəbi dil xüsusiyyəti olan bir əlamət türk dilində dialekt xüsusiyyəti sayılır və ya türk dilində ədəbi dil xüsusiyyəti olan bir əlamət Azərbaycan dilində dialekt xüsusiyyəti hesab edilir.

3. Ortaq türkçə sözlərə ümumi kontekstdən yanaşmaq daha məqsəduyğundur. Türk dillərinin qarşılıqlı təsir imkanlarının müəyyən edilməsində dialekt daşıyıcılarının bir-biriylə əlaqələndirilməsinin konkret tarixi faktlarını təsbit etmək çox çətindir.

4. Türk dilində özləmə hərəkəti nəticəsində alınma sözlərin əksəriyyəti yeni sözlərlə əvəz olunub. Həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində tədqiqata cəlb etdiyimiz ortaq sözlər qondarma sözlər deyil.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilməmişdir. Tədqiqat iainin əsas müddəaları elmi-nəzəri konfranslardakı məruzələrdə, seminarlarda və elmi nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya iei giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, obyekt, tədqiqatın predmeti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın aprobasiyası və dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı «Azərbaycan dili dialektləri və türk ədəbi dili» adlanır. Bu fəsil dörd bölmədən ibarətdir.

“Azərbaycan və türk dillərinin formalaşması tarixinə dair” adlı birinci bölmədə oğuz qəbilə ittifaqları əsasında Azərbaycan və türk

dillərinin formalaşması məsələsi araşdırılır. Azərbaycanda türk etnosunun tarixi çox qədimdir. Mənbələrdə hələ IV əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqaz bölgəsində hunların və digər türklərin mövcud olması barədə məlumat var (Favstos Buzand). Z.Bünyadov bu məsələdən danışarkən V əsrdə indiki Azərbaycan ərazisində məskən salan çox böyük türk tayfa təəkküllərindən birinin Muğanda yerləemie hunlardan ibarət olduğunu və müasirləri olan tarixçilərin onları türk adlandırdığını qeyd edir.¹ T.Hacıyeva görə, V əsrdən Azərbaycan və Albaniya ərazisinə gələn türkdilli tayfalar burada ictimai- siyasi cəraitin formalaşmasında, etnik bütövlüyün təəkkülündə xüsusilə fəal və həlledici rol oynamışdır.²

Z.Bünyadov bəzi tədqiqatçıların fikri ilə razılaşmayıb, türkləmənin XI-XII əsrlərdə bəc verdiyini qəbul etməyin doğru olmadığını qeyd edir: “Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmə bir ınsır hesab etmək də səhvdir, çünki onda yerli böyük və çox yığcam türk tayfalarının varlığına göz yumulur. Türkləmə prosesi yalnız türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və eimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bu axırıncıların assimilyasiyasından sonra başlandı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə başa çatdı. Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqının təəkkül tapması ilə nəticələndi”.³ Z.Budaqova və T.Hacıyevin “Azərbaycan dili” əsərində assimilyasiya prosesi belə izah edilir: “Assimilyasiya ancaq ikidillilik cəraitində mümkündür-ancaq ikidilli etnos assimilyasiyaya uğraya bilər, o da həmişə yox. Oğuz, qıpçaq, sonra səlcuqi (bu da oğuzdur) dəstələrinin gəldiyi X-XII əsrlərdə Azərbaycanda fars və ərəb dilləri dövlət dilləri idi, bu dövlət dilləri gəlmələrin yerlilərin dillərini assimilyasiya etməsinə imkan verməzdilər”.⁴

Deyilənlərdən belə nəticəyə gələ bilər ki, Azərbaycan dilində ancaq oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətlərini görmək düzgün deyildir. Əgər oğuz dili, dediyimiz kimi, o zaman xalq dili hüququnda bir neçə tayfa dilini əhatə edərsə, onda təbii ki, Azərbaycan dili oğuz dili səviyyəsində bir neçə dili əhatə etməlidir. Bu dildə xəzər, suvar, yemək, arqu, yağma,

¹ Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: “Pedaqogika”, 2004, s. 157.

² Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1976, s. 21-22.

³ Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: “Pedaqogika”, 2004, s.156 -157.

⁴ Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992, s.28.

uyğur və s. xalq-tayfa dillərinin xüsusiyyətləri də cəmləir. Həm də bu dillərin səsi Azərbaycan xalq dilinin dərinliyindən gəlir.¹

Ə.M.Dəmirçizadənin qənaətinə görə, ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması V-X əsrlərdə, yazılı ədəbi dilin təəkkülü isə X-XII əsrlər bəc vermişdir.² Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin özünəməxsus inkieaf yolu olmuşdur.³

Türkiyə türkcəsi XIII əsrdən etibarən Anadoluda və digər Osmanlı torpaqlarında istifadə olunub və bu mərhələ Qərbi türkcə mərhələsi adlanır.

Qərbi türkcə mərhələsi aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1. Qədim Anadolu türkcəsi (XIII əsr – XV əsrin sonu)
2. Osmanlı Türkcəsi (XV əsr – XX əsrin əvvəli)
3. Türkiyə türkcəsi (XX əsrin əvvəlindən bu günə qədər olan mərhələ)

Türk dili 1908-ci ildən sonrakı dövrün adıdır.⁴ M.Ergin Türkiyə türkcəsi dövrünü Qərbi türkcənin dil baxımından ən təmiz dövrü adlandırır.⁵

Göründüyü kimi, müasir türk ədəbi dili uzun və mürəkkəb inkieaf yolu keçmişdir.

Türk dilləri içərisində fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə daha yaxın olan Azərbaycan və türk dilləri ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində fəaliyyət göstərsələr də, türk dillərinin bir çoxuna xas olan ortaq dil elementləri əsrlər boyu qorunaraq müasir dövrümüə qədər gəlib çatmışdır. Məhz elə bu xüsusiyyətlərə görə türk dilləri tarixən bir-biri ilə qohum olan, bir kökdən əmələ gələn dillər qrupuna aid edilir. Türk dilləri ümumtürk kökündən təəkkül tapıb formalaşsa da, uzun illər boyu fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır. Ona görə də türk dillərinin hər biri, demək olar ki, fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən özünəməxsus ümumilədirici əlamətlər əsasında qruplaşdırılır. Mövzumuzla əlaqəli Azərbaycan dili

¹ Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, s.37.

² Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: “Maarif”, 1979, s.90.

³ Bax: Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Maarif, 1979; Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1992.

⁴ Ercilasun A.B, Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, s.33.

⁵ Ergin M. Türk Dil Bilgisi. 20. baskı. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993, s.22.

dialektlərini və türk ədəbi dilini tədqiq etdiyimiz zaman hər iki dildə mövcud olan türk mənəəli və alınma sözlərin bəzilərinə müasir türk ədəbi dilində eyni və ya fərqli mənalarda bu gün də təsadüf olunur. Ortaq türkcə sözlərə isə ümumi kontekstdən yanaşmaq daha məqsədəuyğundur.

Araşdırmalar göstərir ki, “Azərbaycan dili öz əlamətləri ilə gah türk və qaqaüz dillərinə, gah da türkmən dilinə qarşı dayanır, bəzən isə əksinə, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri ya türkmən, ya da türk və qaqaüz dilləri ilə uyğun gəlir. Bundan başqa, həmin dillərin uyğun və fərqli cəhətləri ədəbi dillə dialektlər arasında da özünü göstərir. Məsələn, türkcədə ədəbi dil xüsusiyyəti olan bir əlamət Azərbaycan dilində dialekt xüsusiyyəti sayılır və ya əksinə”.¹

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci bölməsi “Azərbaycan dilinin dialekt sistemi” adlanır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili dialektlərinin böyük əksəriyyəti tədqiq edilmiş və həmin dialektlərə aid dəyərli əsərlər yazılmışdır. Bu bölmədə Azərbaycan dili eivələrinin tədqiqi məsələlərinə toxunulmuş və dilin dialekt üzvlənməsi problemi nəzərdən keçirilməmişdir.

Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifatını M.Şirəliyev tarixi-coğrafi prinsipə əsaslanaraq verməmişdir. Həmin təsnifatda dialektlər 4 qrup ətrafında cəmlənir: cənub qrupu, qərb qrupu, eimal qrupu və cənub qrupu.

M.Cirəliyev dialektlərin cənub qrupuna Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərini, Muğan və Lənkəran eivələrini, qərb qrupuna Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərini və ayrım şivəsini, eimal qrupuna Cəki dialektini və Zaqatala-Qax eivəsini, cənub qrupuna isə Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektlərini və İrəvan eivəsini daxil edir, səciyyəvi fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri göstərir.²

Son illərə qədər Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsinə M.Cirəliyevin bölgüsü əsas götürülməmişdir.

E.Əzizov elmi əhkildə əsaslandırılmışdır ki, M.Şirəliyevin təsnifatı Azərbaycan dilçiliyinin müəyyən bir mərhələsi üçün məqbuldur,

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s. 281.

² Cirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəcr, 1968, s.16-21.

bütünlükdə isə bu bölgü dilin dialekt bölünməsinə dolğun şəkildə əks etdirə bilməməsi baxımından bir sıra qüsurlara malikdir.¹

E.Əzizov Azərbaycan dili eivələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Cənub ləhcəsi. Bu ləhcə Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan və Lənkəran regionlarının şivələrini əhatə edir. Cənub ləhcəsində bir neçə eivə qrupu fərqlənir: 1) Təbriz; 2) Ərdəbil; 3) Lənkəran; 4) Urmiyə; 5) Naxçıvan və s.

Qərb ləhcəsi(orta ləhcə). Bu ləhcə Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazisinin qərb və cənub-qərb hissəsinin Qazax, Gəncə, Qarabağ, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın və Gürcüstanın bəzi rayonlarının (Borçalı: Marneuli, Bolnisi, Dmanisi) şivələrini əhatə edir. Qərb ləhcəsi ɛ3 eivə qrupuna bölünür:

1) Qarabağ; 2) Qazax-Borçalı; 3) ayırım şivəsi (Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər rayonlarında yayılmışdır).

Cimal-əərq ləhcəsi. Bu ləhcə Xəzərin qərb sahilə zonasının cimal-əərq hissəsinin (Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan) şivələrini əhatə edir. Cimal-əərq ləhcəsi ɛ3 eivə qrupuna ayrılır: 1) Şamaxı-Bakı; 2) Quba; 3) Dərbənd.²

Müəllifə görə, Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb bölgəsində yerləəən Cəki-Zaqatala regionunun eivələri qarışıq tipli şivələrdir.³

Dialektlərin lüğət tərkibi dilimizin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edib saxlayan zəngin və dəyərlə leksik qatlara malikdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin özünə xas dialektləri vardır. Buna görə də Azərbaycan dilini digər türk dilləri içərisində, Türkiyənin bəzi tədqiqatçıları kimi, ləhcə adlandırmaq doğru olmaz. Yunanca “danışiq, şivə” mənəsini verən dialekt termini bölünməzlik xarakterinə malikdir. Bu termindən həm ayrıca eivəni, həm onların qruplarını, həm də bütün ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar.

Amma türk dilçiliyində israrla Azərbaycan və digər türk dilləri ləhcə adlandırılır. Bu vəziyyəət əgər ümumtürk dilinin ləhcəsi olaraq dəyərləndirilsə, o zaman türk dilini də Türkiyə ləhcəsi adlandırmaq lazımdır. Bu şəkildə adlandırma heç bir elmi əsaslara dayanmır.

¹ Əzizov E. Söz xəzinəsi: Söz haqqında araşdırmalar. Bakı: Maarif, 1995, s.94.

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s.289.

³ Yənə orada, s.289 - 290.

E.Əzizovun bu mövzuyla əlaqədar məqaləsində qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan və türk dilçiliyində ielədilən bəzi terminlər eyni olsa da, onların ifadə etdiyi anlayışlar müxtəlifdir. Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ımumi türkologiyada dialekt, eivə, ləhcə terminləri altında müəyyən bir xalqın danışdığı konkret bir dilin məhəlli formaları nəzərdə tutulur. Türk dilçiliyində isə dilin məhəlli forması üçün, əsasən, ağız termini işlədilir, ləhcə və eivə terminləri isə, fərqli anlayışları, daha dəqiq desək, “ümumi dilin” məhəlli formalarına aid olan anlayışları ifadə edir.¹

T.Tekin “Türk diyalektleri değıl türk dilləri” adlı məqaləsində türk dillərinin ayrı-ayrılıqda müstəqil bir dil olduğunu qeyd edir. O, iki müxtəlif türk dilini qarşılaşdırır və nəticə olaraq “türk dilləri” termininin istifadəsini daha məqsədəuyğun hesab edir, türk dillərini dialekt adlandıranları tənqid edir.²

Dissertasiyanın I fəslinin üçüncü bölməsi “Türk ədəbi dilinin inkieaf mərhələləri” adlanır. Ədəbi dil deyəndə dilin müəyyən normalara salınmış forması nəzərdə tutulur. Mədəniyyət məhsulu olan ədəbi dil xalqın, millətin ümumi dili kimi fəaliyyət göstərir. Daha doğrusu, ədəbi dil xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün normalaşdırılmış dildir. Türk dili Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmi dilidir. Türk ədəbi dilinin əsas inkieaf mərhələləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur (M.Ergin, A.N.Kononov, Z.Korkmaz).

Prof. M.Ergin türk dilinin keçdiyi üç mərhələni göstərir:

Qədim Anadolu türkcəsi; Osmanlıca; Türkiyə türkcəsi.³

A.N.Kononov türk ədəbi dilinin mərhələlərini aşağıdakı şəkildə verir:

1. Kiçik Asiya türk dili (XIII – XV əsrlər); 2. Erkən türk dili (XV- XVI əsrlər);

3. Orta türk dili (XVII əsr - XIX əsrin ortası); 4. Yeni türk dili (XIX əsrin ortası XX əsrin başlanğıcı); 5. Ən yeni türk dili (XX əsrin 30-cu illərindən).⁴

Z.Korkmaz Qədim Anadolu türkcəsinin Anadolu Səlcuq dövlətinin qurulueundan sonra XIII əsrin əvvəllərindən XV əsrə qədər

¹ Əzizov E. Qədim və müasir türk dilləri haqqında // Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası, Bakı:BDU- nun nəri, 2003, s.206-207

² Tekin T. Türkoloji Eleştirileri, Ankara:Doruk Yayınları, 1994, s.143-144.

³ Ergin M. Türk Dil Bilgisi. 20. baskı. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993, s.16.

⁴ Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка. Ленинград: Наука, 1976, с.93.

Anadolu və Rumeli bölgəsində davam edən təməlində oğuz dili olan türkçə adlandırır. Dil quruluşu baxımından qzey və güney Azərbaycan ilə İraqda mövcud türk dillərini də bura aid edir.¹

1923-cü ildə Türkiyə Respublika elan olunduqdan sonra “Dil inqilabı” (Dil inkilâbı) adı altında islahatlar keçirilmişdir. Bu sahədə xeyli ic gürülmə, dilin leksik tərkibi yad ünsürlərdən əsaslı surətdə təmizlənmədir. Cəmhuriyyət dönmənin ən vacib mövzularından biri də yazı məsələsi olmuədur. Dildəki əsaslı dəyiəmələrin yazıya təsiri də qaçınılmazdı. Osmanlılar zamanında türkçə sözlərin necə yazılması məsələsi son ana qədər dəyərli məmiedi. İnoyabr 1928-ci ildə 1353 sayılı qanunla ərəb əlifbası latın qrafikalı əlifba ilə dəyiedirildi. Bu hadisə türk dilinin inkişafına böyük töhfə idi. Türkiyə Respublikasının banisi Atatürkün təlimatı ilə Fuad Köprülü tərəfindən 1924-cü ildə İstanbul Universitetinə bağı olaraq Türkiyat İnstitutu, 1932-ci ildə Atatürkün təəbbüsü və maddi köməyi ilə “Türk Dilini Tədqiq Cəmiyyəti” quruldu. Bu cəmiyyət sonralar “Türk Dil Kurumu” adlandırıldı. 1936-cı ildə yenə Atatürkün təlimatı ilə Dil və Tarix-Coğrafiya fakültəsinin yaradılması dil üzərinə tədqiqatların Türkiyədə çoxalması ilə nəticələndi. “Türk Dilini Tədqiq Cəmiyyəti” türk dilində islahatların aparılması üçün nüfuzlu elmi təkilata, mərkəzə zevrildi. Bundan bəəqa, dildə “özləmə” hərəkatı, yəni türk dilinin leksik tərkibini alınma sözlərdən, xüsusilə, ərəb, fars söz və ifadələrdən, izafət birləmələrindən təmizləmək uğrunda mübarizə aparmışdır. Ona görə də qədim və orta türk dövrü yazılı abidələrindən, qohum türk dillərindən, türk dillərinin dialektlərindən külli miqdarda yeni sözlər lüğət tərkibinə daxil olmuədur. Türk dili XIX əsrin ikinci yarısından sonra qərb dillərinin təsirində qalmışdır. Tənzimatdan sonra türk dilinə çoxlu fransızca sözlər kezmiedir. Bu gən də türk dili yenə fransız və ingilis dillərinin təsiri altındadır.²

Türkiyə respublika elan olunduqdan sonra dilin leksik tərkibi alınma sözlərdən əsaslı surətdə təmizlənmədir. Lakin bunu bu gən ızın demək olmaz.

¹ Korkmaz Z. Türk Dilinin Gelişimi ve Tarihi Devreleri / Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1990, s.43.

² Faruk K. Timurtaş. Türkçecilik Cereyanının Tarihi / Türk Dünyası El Kitabı, II cilt, Dil-Kültür-Sanat, İkinci Baskı, Ankara, 1992, s. 248-259, 249.

Türk dilində “özləmə” hərəkəti bu gün doğru müstəvidə aparılır. Dil ərəb və fars mənəəli sözlərdən təmizlənilir, lakin qərb kökənli sözləri qəbul edir.

Dissertasiyanın I fəslinin dördüncü bölməsi “Türk dilinin quruluşunun xarakterik xüsusiyyətləri” adlanır. Azərbaycan dili ilə müqayisədə müasir türk dilinin quruluşundakı xarakterik xüsusiyyətlər dissertasiyada aşağıdakı kimi səciyyələndirilməmişdir:

1. Azərbaycan dilində mövcud olan *ə* saiti və *x* samiti türk dilində yoxdur, ancaq bu dildə *ə*, *q* səsləri yazıda öz əksini tapmasa da danışmaq səsi kimi mövcuddur. *g* hərfi ilə iki danışmaq səsi ifadə edilir. *g* hərfi qalın saitlərlə heca qurduğu zaman [q], incə saitlərlə heca qurduğu zaman [g] səsini verir: *gazete* [qazetə], *galiba* [qaliba] «ehtimal ki, yəqin ki», *gönül* [gönül], *gösteri* [göstəri] «*ньмайе*».

2. Azərbaycan dilində *x* samiti ilə bələyən və bitən sözlər türk dilində *h* və ya *k* samiti ilə, sözün ortasında isə həmin samitlərdən bəcəqə bir də *ç* samiti ilə ielənir. Hər üç samit *x* səsinə nisbətən daha kədrir: *haber* – xəbər, *çok* – çox, *arxiv* – arxiv.

3. Türk dilində *ğ* samiti qalın saitlərlə heca qurduğu hallarda tələffüz edilmir, özündən əvvəlki sait qismən uzun tələffüz olunur: *sağlam* [saalam], *ağaç* [aaç].

4. Türk dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözün əvvəlində *ı* saitinin ielənməsi normal haldır: *ışık* – işıq, *irak* – iraq, *ısı* – istilik.

5. Türk dilində bəzi sözlərdə söz başında qədim fonemlərdən olan *y* saxlanmış. Azərbaycan dilində isə bunlar səs *дѣньмьнѣ* uğramışdır: *yıldırım* – ıldırım, *yıldız* – ulduz, *yılki* – ilki.

6. Alınma sözlərin əksəriyyətində qalın saitlərlə heca qurduqda belə *l* samiti incə tələffüz edilir. Buna müvafiq olaraq cəm eəkilçisi əlavə olunduqda ahəng qanununa tabe olmur: *sual* – *sualler*, *hal* – *haller*, *general* – *generaller*.

7. Türk dilində samitlərin də ahəngi mövcuddur. Əgər sözün sonu kərr samitlə bitibsə o zaman kərr samitlə bələyən eəkilçisi əlavə olunur: *kitap* – *kitaptan*, *dolap* – *dolapta*, *sokak* – *sokakta*, *git* – *gitti*, *Türk* – *Türkçe*.

8. D.K.Dmitriyev türk dilindəki ümumi qrammatik kateqoriyaları dörd qrupda incələyir: 1. Xəbərlik kateqoriyası; 2. Mənsubiyyət

katqoriyası; 3. Hal katqoriyası; 4. Kəmiyyət katqoriyası.¹ Adlara məxsus olan hal, kəmiyyət, və mənsubiyyət, xəbərlik katqoriyası ümumi qrammatik katqoriyalardır. Q.F.Blaqova türk dillərində eyni tip hallanmanın mövcud olduğunu qeyd edir.² F.Zeynalov türk dillərinin əksəriyyəti üçün altı hal formasının qəbul olunduğu fikrini irəli sürür.³ Müasir türk dilində ismin altı (6) halı vardır:

Yalın-adlıq (*kapı - qapı*); Tamlayan –iyəlik (*kapının – qapının*); Yönelmə – yönlük (*kapıya – qapıya*); Yükleme – təsirlik (*kapıyı – qapıyı*); Kalma – yerlik (*kapıda – qapıda*); Çıkma - çıxışlıq (*kapıdan – qapıdan*).

9. Türk dilində nitq hissələrindən say sifət bölməsinin içində yer alır: *İki gün* – əsl miqdar sayını ifadə edən sifət, *bazı insanlar* – qeyri-müəyyənlik ifadəsi olan sifət, *ikiçer elma* – bütölmə ifadə edən sifət.

10. Türk dilində öz əvəzliyinin yerinə *kendi* əvəzliyi iələnir: *kendi dilim* “öz dilim”, *kendi odam* “öz otağım”, *kendi kendine* “öz-özünə”.

11. Türk dilində indiki, kəzmiə, gələcək zamanla yanaşı, geniş zaman da vardır. Bu, müəyyən dərəcədə Azərbaycan dilindəki qeyri-qəti gələcək zamana uyğun gəlir. (Cəkilçiləri –r, -ar,-er; –ır⁴): *bakarım, yaparım, okurum, дьєєньєрєт*.

12. Türk dilində indiki zaman fellərin kökünə bir cür yazılan -yor cəkilçisi artırmaqla düzəlir: *geliyorum* “gəlirəm”, *okuyorum* “oxuyuram”, *söylüyorum* “söyləyirəm”.

13. Azərbaycan dilində mövcud olan felin lazım şəkli türk dilində iələnmişdir.

14. Azərbaycan dilində iələnən –anda, –əndə feli bağlama şəkli türk dilində iələnmişdir.

15. Türk dilində iələnən –dik,-dik,-duk,-dük feli sifət cəkilçiləri Azərbaycan dilindən fərqli olaraq mənsubiyyət cəkilçisini qəbul etmədən də iələnə bilər: *tanıdık sima, bildik hikaye*.

16. Türk dilinin leksik tərkibində bir sıra xarakterik sözlər iələnir: *baba* “ata”, *teyze* “xala”, *hala* “bibi”, *ağabey* “büyük qardaş”, *abla* “böyük bacı”, *öğretmen* “müəllim”, *öğrenci* “cagird”, *okul* “məktəb”, *gözləm* “məhəhidə”, *kemik* “sümük”, *sümük* “burundan axan selik”.

¹ Дмитриев Н.К. Турецкий язык. Москва: Наука, 1960, с. 40.

² Благова Г.Ф. Тюркские склонения ареально-историческом освещении. Москва:Наука, 1982, с. 30.

³ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: «MBM», 2008, s. 98.

Dissertasiyanın II fəslı «**Ad bildırən ortaę sızlär**» adlanır. Tarixi baxımdan Azərbaycan ədəbi dili ilə türk dili arasında çox da böyük fərę yoxdur. Ancaę müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə türk ədəbi dili arasındakı fərqli məqamlar özünü göstərməkdədir. Belə ki, bu gün türk ədəbi dilində ielənən bir çox sızlär Azərbaycan ədəbi dilində ielənmir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunmayan bu sızlərə Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlinir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətlərində öz əksini tapmış bəzi sızlərə də Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunur: *gəvəzə* “çoxdanışan, boşboęaz”, *çamır* “palçıq, lil, lehmə”, *bamiyə* “bibərə bənzər bitki adı”, *qaysı* “ərik”, ağıl “yayda mal-qara saxlamaę üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıę yer”, *davar* “qoyun-keç; xırdabuynuzlu mal-qara” və s. kimi sızləri buna nümunə göstərə bilərik. Bu tipli sızlär dialektlərdə nisbətən daha genie dairədə ielənir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına aid olan sızlərin müəyyən hissəsi daha məhdud dairədə, müəyyən hissəsi isə nisbətən genie dairədə ielənir. Bu sızlərin bəziləri nisbətən genie dairədə ieləndiyinə, bəziləri isə termin səciyyəli olduğuna görə müəyyən məqamlarda ədəbi dildə də özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, bu leksik vahidlərə Azərbaycan dilinin orfoqrafıya lüğətində də yer verilmiedir. Dialekt sızlərin bir qismi isə ədəbi dilə daxil olmamış, xalqın danışıq-məicət nitqinin malı olaraq qalmışdır.

Azərbaycan dilinin dialektlərində və türk ədəbi dilində qarşılaşdığımız leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti türk mənəlidir. Türk dilinin leksik tərkibinin əsas hissəsini, təbii ki, xalis türk mənəli sızlär təkil edir. Ancaę bu sızlär içərisində ərəb, fars, yunan mənəli sızlərə də təsadüf olunur. Tarixi-coęrafi şərait baxımından qeyd etdiyimiz sızlərin bəzilərinin yunan mənəli olması diqqətimizi xüsusilə cəlb etdi. Fars mənəli – *riçal* “əncirdən bicirilmie mürəbbə”, *vərdənə* “yoęun oxlov”, *mərmərəçə* “parça adı”, *mintənə* “geyim, paltar adı”, *dilbəstə* “vurğun”, *dilbaz* “dilli-dilavər”; ərəb mənəli – *sahan* “dərin mis qab”, *əssah* (<sahih) “dəqiq, səhih”, nüktəli “eyhamlı”, *saęat* “eikəst”; yunan mənəli – *anaxtar* “açar”, *balgöz* “daş sındırmaq üçün çəkil” və s. kimi sızlär bu qəbildəndir. Həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində tədqiqata cəlb etdiyimiz türk mənəli sızləri qədim türk təbəqəsinə aid sızlär hesab edə bilərik. Bu sızlär türk dilinə özləmə hərəkəti nəticəsində daxil olmayıb. Bilindiyi kimi, XX əsrin ortalarından başlayaraq M.K.Atatürkün türk dilində apardığı özləmə siyasəti ilə baęlı olaraq

bu dildə alınma sözlərin əksəriyyəti yenisi ilə (qədim türk sözləri, türk dilinin dialektlərində iclənən sözlər, qondarma sözlər) əvəz olunaraq dəyidirilib. Tədqiqat nəticəsində türk dilində ortaya çıxardığımız sözlər Azərbaycan dili dialektlərində iclənməsi baxımından qədimdir və bu sözlər qondarma sözlər deyil, xalis türk mənəli sözlərdir.

Prof. Fərhad Zeynalov qədim türk leksikasını üç qrupa ayırır: 1) ad bildirən sözlər; 2) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 3) hərəkət bildirən sözlər. ¹ Biz də bu tədqiqatda qeyd olunan bölgünü əsas kimi götürərək Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq iclənən bu sözləri aşağıdakı qruplarda birləşdirdik:

1) Ad bildirən ortaq sözlər; 2) Əlamət və keyfiyyət bildirən ortaq sözlər; 3) Hərəkət bildirən ortaq sözlər.

Azərbaycan və türk dillərinin lüğət tərkibində ad bildirən ortaq sözlər mühüm yer tutur. Bu qrupa qohumluq bildirən ortaq sözlər, adət-ənənə və mərasim adları ilə bağlı sözlər, insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, yemək, içki, qab-qacaq adları, quş adları, heyvandarlıqla bağlı olan sözlər, əmək alətləri və müxtəlif əşyaların adları, pul və ölçü vahidlərini bildirən sözlər, coğrafi şəraitlə əlaqədar olan sözlər, tikili adları, bitki adları, zaman məfhumunu bildirən sözlər, geyim və parça adları, bəzək əşyalarının adları, bağ və bostanla bağlı sözlər, xəstəlik adlarını bildirən sözlər, məicətlə bağlı olan sözlər daxildir.

Çölməg//Çölməx//Çölməy. Azərbaycan dili eivələrində “xörək bicirilən saxsı qab; dibçək” mənalarını ifadə edir. ²

Türk ədəbi dili üçün *çömlək* leksik vahidinin “süzülmüş palçıqdan bişirilən əldə edilən saxsı qab, bu cür qabların küpə bənzəyən, fəqət daha kiçik olanları” mənəsi səciyyəvidir. ³

Güvec // Gövec. Bu söz Azərbaycan dili dialektlərində “gil qab” mənəsində işlənir (Quba). ⁴

Güvec sözü türk ədəbi dilində “yemək bicirməkdə istifadə olunan yastı və geniş ağızlı gil qab, bu qabda bişirilən yemək” mənəsini ifadə edir. ⁵

¹ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: «MBM», 2008, s. 39.

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.106.

³ Doğan D.M. Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Ülke Yayın Haber Tic. LTD. ŞTİ, 1994, s.237.

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.184,186.

⁵ Doğan D.M. Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Ülke Yayın Haber Tic. LTD. ŞTİ, 1994, s.440.

Pağaç. Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Axalsxi eivəsində “mayasız xəmirədən bəcirilən çörək” mənəsində işlənir.¹

Türk ədəbi dilində *poğaç* “içinə pendir, qıyma, kartof qoyularaq pişirilən bir növ çörək” mənəsini ifadə edir.²

Qeyd olunan bu sözlər “Yemək, içki, qab-qacaq adları” yarım bölməsində tədqiqatə cəlb olunub.

Heyvandarlıqla bağlı olan adlardan *gəm* sözü Azərbaycan dili eivələrində “yüyən” mənəsini ifadə edir.³ Bu söz türk ədəbi dilində də (gem) “yüyən” mənəsində işlənir.⁴

Dissertasiyanın “Əmək alətləri, müxtəlif əyalar və onların hissələrinin adları” yarım bölməsində Az.dial. *anaxdar* “açar”, türkcədə *anahtar* “açar”; Az.dial. *balgöz* “daş sındırmaq üçün çəkic”, türkcədə *balyoz* “ağır, böyük, uzun saplı çəkic”; Az.dial. *çapa* “kətmən”, türkcədə *çapa* “bağça və tarlada torpağı belləmək üçün istifadə olunan, bir tərəfi düz digər tərəfi çəngəl cəklində olan bağban aləti, kətmən”; Az.dial. *dağar* “qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış torba, kisə”, türkcədə *dağar* “dəri torba, yastı ağızlı torpaq qab, çanaq, küp, böyük saxsı, atəe qoymaqda istifadə olunan torpaqdan manqal”; Az.dial. *darax* “kotanın hissəsi”, türkcədə *tarak* “kotanın dişli hissəsi”; Az.dial. *dirgançı* “tayaya yaba ilə ot verən adam”, türkcədə *dirgen* “yaba”; Az.dial. *dibəy//divex//dübəx//divəx* “həvəngdəstə”, türkcədə “buğda, arpa və s. döymək üçün içi oyulmuş dae və ya kötük”; Az.dial. *qazığ//qazıx* “yerə basdırılan dirək və ya paya”, türkcədə *kazık* “yerə basdırılan dirək və ya paya”; Az.dial. *qazma//qəzmə* “külüng”, türkcədə *kazma* “külüng”; Az.dial. *mandal* “cəftə”, türkcədə *mandal* “cəftə”; Az.dial. *sürmə* “cəftə”, türkcədə *sürme* “cəftə”; Az.dial. *mərtək* “odun qırığı”, türkcədə *mertek* “uzun, çox qalın olmayan, dörd bucaq odun”; Az.dial. *masat* “bülöv”, türkcədə *masat* “bülöv”; Az.dial. *nacağ//najax* “kiçik balta”, türkcədə *nacak* “qısa saplı, geniş ağızlı odun baltası” və s. sözlər tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Bu leksik

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.391.

² Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 3 (O-Z), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, Mart 2006, s.2518.

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.177.

⁴ Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1 (A-G), İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, Mart, 2006, s.1028.

vahidlərə həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində yaxın və ya eyni mənalarda təsadüf olunub.

Dissertasiyanın “Ad bildirən ortaq sözlər” bölməsinin “geyim və parça adları” adlı yarım bölməsində Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq ielənən sözlər tədqiqata cəlb olunub. Bu ortaq sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: Az.dial. *ağ* “alt tumanın və ya şalvarın ortası”, türkcədə eyni formada və eyni mənada ielənir; Az.dial. *alaca* “əldə toxunan eal parça”, türkcədə *alaca* “bir neçə rəngli iplikdən hazırlanmış parça”, Az.dial. *bağırdağ* “bələkbağı, uşağı beşiyə bağlamaq üçün parçadan hazırlanan enli bağ”, türkcədə *bağıldak* “beeikdə uşağın qundağını bağlayan enli bağ”; Az.dial. *cəfgan//çəvkən//çəpkən* “qolsuz qadın paltarı”, türkcədə *cepken* “pencək formasında olan üst geyim”; Az.dial. *dizdix//diziy* “qadın alt və üst tumanı”, türkcədə *dizlik* “dizə qədər olan alt tuman, qadınlara aid iş önlüyü, yun ealvar”; Az.dial. *mərmərəcə* “parça adı”, türkcədə *mermerəhi* “parça adı”; Az.dial. *məs//məst* “xromdan tikilmiş yumşaq ayaqqabı”, türkcədə *mest* “ayaqqabının içinə geyilə bilən yüngül və yumşaq ayaqqabı növü”; Az.dial. *mintənə* “geyim, paltar adı”, türkcədə *mintan* “alt köynəyin üstünə geyilən, uzun qollu, düz yaxalı bir növ köynək; qollu jilet”; Az.dial. *posdal//postal* “çust”, türkcədə *postal* “çarıq kimi bağlanan bir növ ayaqqabı növü”; Az.dial. *setrə* “astarsız pencək”, türkcədə *setre* “kezmiedə rəsmi yerlərdə geyilən düz yaxalı, qabağı düyməli, ətəyi uzun, qərb dəbinə uyğun pencək formasında olan geyim”; Az.dial. *yeng* “paltarın qolunun ağzı”, türkcədə *yen* “paltarın qolunun ağzı”.

Dissertasiyanın III fəslə «**Əlamət, keyfiyyət və hərəkət bildirən ortaq sözlər**» adlanır. “Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər” adlı birinci bölmədə Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində əlamət və keyfiyyət bildirən yaxın və ya eyni mənəli ortaq sözlər tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Əşyanın əlamətini və ya keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi sifət adlanır. Sifətlər konkret lüğəvi mənəsinə görə də əlamət və keyfiyyət bildirdiyi kimi, ümumiləemie qrammatik mənəsinə görə də əlamət və keyfiyyət bildirir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri görkəmi, keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Əşyanın həcmi, zahiri görkəmi onun əlamətidir. Əşyanın daxili xüsusiyyəti, yəni dadı, xasiyyəti, vərdieci, mənəvi cəhətləri onun keyfiyyətidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının mühüm hissəsini türk mənəəli sözlər təkil edir və belə leksik vahidlər türk ədəbi dilində bu qəbildən olan sözləri aekar etməkdə əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ərəb, fars dillərindən alınma əlamət və keyfiyyət bildirən ortaq sözlər də yaxın və ya eyni mənada aekar edilib. Azərbaycan dilinin Hamamlı şivəsində “nahaq” mənasında işlənən *nafilə* sözünə türk ədəbi dilində “boş, faydasız, işə yaramayan; boe yerə” yaxın mənalarına təsadüf edilib. Azərbaycan dili diallektlərində və türk ədəbi dilində eyni mənani (axmaq, sərsəri) ifadə edən ərəb mənəəli *avdal*, *budala* sözləri hər iki dildə bu gün öz əsl mənasında işlənmiş.

Əlamət və keyfiyyət bildirən türk mənəəli ortaq sözlər cərgəsindən *dənsiz*, *xırsız* sözlərini nümunə göstərə bilərik. Bu sözlər hər iki dildə, yəni türk və Azərbaycan dillərində yaxın mənəli söz kimi qeydə alınıb.

Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq ielənən bəzi əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər Azərbaycan ədəbi dilində fərqli mənə ifadə edə bilir. Məsələn, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində təsadüf etdiyimiz *alçax* sözü “sadə” mənasında işlənən keyfiyyət bildirən sifətdir. Bu sifət türk ədəbi dilində də eyni mənada ielənir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində bu söz fərqli mənəlar ifadə edir. Türk ədəbi dilində “canlı, hərəkətli, cəld və bacarıqlı” mənəsinə ifadə edən *qıvraq* sözü isə Azərbaycan ədəbi dilində “sağlam, möhkəm, gümrəh, səhhətə yaxşı; yüngül, kip, bədənə yapışan, hərəkətə mənə olmayan (paltar, ayaqqabı və s. haqqında)” fərqli mənəlar ifadə edir. Azərbaycan dili dialektlərində düzəltmə əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə də təsadüf edilir. Bu sözlər eyni və ya yaxın mənələrdə türk ədəbi dilində də ielənir. Məsələn, *dayanıxlı* “davamlı, tab gətirən, səbirli”(Cuea eivəsi) sözü *dayan* felinə qədim *-ik*, *-ik* isim düzəldən əkilçisinin əlavəsi ilə düzəlir. Buna *alçax*, *qıvrax* və s. ortaq sözləri də əlavə edə bilərik. Ümumiyyətlə, türk dillərində isim və sifət düzəldən əkilçilər çox deyil. Lakin qədim türk dillərində bu əkilçilərin çoxluq təkil etdiyi ehtimal olunur.¹

III fəslin ikinci bölməsi “Hərəkət bildirən sözlər” adlanır. Məlum olduđu kimi, türk dillərinin felləri daha çox areal təkil etmək baxımından fərqlənir. Bu dillərdə hətta bir dil üçün səciyyəvi olan,

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, изд. 2. М.: Наука, 1986, с.99.

digər dillərdə isə məcəhidə olunmayan fellərə də rast gəlmək olur (danışmaq, konuşmaq) və s.¹ Türk və Azərbaycan dillərində ortaq istifadə olunan fellər də az deyildir. Lakin bəzi fellər tamamilə fərqli mənə daşıyır: Azərbaycan dilində *saxlamaq*, türk dilində *durdurmaq*; Azərbaycan dilində *durmaq*, türk dilində *kalkmaq*; Azərbaycan dilində *danışmaq*, türk dilində *konu etmək* (türk dilində *danışmaq* sözü “məsləhət almaq” mənasında işlənir). Azərbaycan dilində vaxtilə iclənmiş bir sıra fellər artıq arxaikləşərək istifadədən qalmışdır. Azərbaycan dili dialektlərindəki fellərin tədqiqatı nəticəsində, türk ədəbi dilində də iclənən fellərin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq mümkündür. Azərbaycan dili dialektləri və türk ədəbi dilində ortaq iclənən fellərin eyni və ya yaxın mənalarına təsadüf olunmuşdur: Az.dial. *ağırramax* “hörmətlə qəbul etmək”, türkcədə *ağırlamak* “qonağı hörmətlə qəbul etmək”; Az.dial. *arınmağ* “təmizlənmək”, türkcədə *arınmaq* “təmizlənmək, təmizə çıxmaq, saf olmaq, nəfsini tərbiyə etmək”; Az.dial. *arıtamağ* “təmizləmək”, türkcədə *arıtmaq* “təmizləmək, yumaq, paklamaq, qarışıq olan şeylərdən ayırmaq”; Az.dial. *baylamax* “ürəyi keçmək, özündən getmək”, türkcədə *bayılmək* “hərəkət qabiliyyətini itirərək özündən getmək, ürəyi keçmək”; Az.dial. *çalmax* “oğurlamaq, xəlvəti götürmək”, türkcədə *çalmək* “özünə aid olmayan eeyi xəlvəti götürmək, oğurlamaq” və s. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində iclənən yaxın mənalı fellər də aekar olunub: Az.dial. *aşırmax* “malı və pulu dağıtmaq, yersiz xərcləmək”, türkcədə *aşırmək* “oğurlamaq, qapmaq, qapıb götürmək”; Az.dial. *basmax* “hürmək, hürə-hürə hücum etmək”, türkcədə *basmək* “basqın etmək (qəflətən hücum etmək)”; Az.dial. *boğazdamax* “boğazından tutub başını kəsmək”, türkcədə *boğazlamək* “heyvan kəsmək, qurban kəsmək, bir insanı vəheicəsinə öldürmək” və s.

Türk dilləri geniş bir coğrafiyada danışılan dillərdən olmasına baxmayaraq, bu dillər müqayisəli əekildə indiyədək kifayət qədər araşdırılmamışdır. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında və türk ədəbi dilində ortaq sözlərin tədqiqata cəlb olunması türk dillərində bu sahənin geniş araşdırma mövzusu olduğunu bir daha göstərməkdədir.

Dissertasiyada irəli sürülən müddəaları ümumilədirərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

¹ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2008, s.63.

1. Azərbaycan dili dialektlərinin türk ədəbi dili ilə müqayisəsi qohum olan bu iki dildə ortaq ielənən sözləri müəyyən etməyə imkan verir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan və türk dillərində ortaq sözlərin olması həmin dillərin eyni bir kök dildən törəməsi və tarixən yaxın areallarda mövcudluğu ilə bağlıdır.

2. Müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi, ictimai-siyasi amillər türk dillərində ümumi və fərqli cəhətlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Araşdırmalar Azərbaycan dili dialektlərində hal-hazırda işlək olan bir çox sözlərin türk ədəbi dilində paralel ieləndiyini göstərir.

3. Azərbaycan dili dialektləri ilə türk ədəbi dilinin müqayisəsi zamanı bu dillərin leksik tərkibində olan ortaq sözlərin məna baxımından eyniliyi və ya yaxınlığı müşahidə edilir.

4. Azərbaycan və türk dilçiliyində ielənilən bəzi terminlər eyni olsa da, onların ifadə etdiyi mənalər müxtəlifdir. Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ümumi türkologiyada dialekt, eivə, ləhcə terminləri altında müəyyən bir xalqın danışdığı konkret bir dilin məhəlli formaları nəzərdə tutulur. Türk (Türkiyə) dilçiliyində isə müxtəlif türk dillərinin müstəqil dil kimi qəbul edilməsi ilə yanaşı, ləhcə və ya eivə hesab olunması halları da özünü göstərir. Türk dilləri bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, bu dilləri ləhcə və ya eivə adlandırmaq doğru deyil. Bəzi dil birliklərinin müstəqil dil olub-olmaması mübahisəli olsa da, müasir türkologiyada 27 müstəqil türk dilinin varlığından söhbət gedir.

5. Hər iki dil üçün ortaq olan sözlər müasir ədəbi dil baxımından arxaik sayılsa da, hazırda Azərbaycan dili dialektlərində canlı şəkildə qalır və yerli ünsiyyətdə istifadə olunur.

6. Azərbaycan dili dialektləri ilə türk dilinin müqayisəsi nəticəsində müəyyən edilmədir ki, Azərbaycan dili dialektlərində olan bəzi leksik vahidlər bu gün həm türk ədəbi dilində, həm də türk dilinin eivələrində ielənir.

Dialekt leksikasına aid olan sözlərin bəziləri Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslub nümunələrində də özünü göstərir.

7. Həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində ielənən ortaq sözlərin əksəriyyəti türk mənəəli sözlərdir. Lakin yad dil elementlərinə də təsadüf edilir. Belə ki, hər iki dildə ərəb, fars, yunan mənəəli sözlərə də rast gəlinir. Azərbaycan dilinin ərəb, fars dilləri ilə əlaqədə olduğunu bilirik. Bu baxımdan Azərbaycan dilində ərəb, fars mənəəli leksik alınmaların mövcudluğu heç bir şübhə doğurmur. Lakin Azərbaycan dili dialektlərində yunan mənəəli sözlərin mövcudluğu

maraq doğurur. Qeyd etdiyimiz bu sözlərin mənəyininə görə hansı dilə məxsus olduğu etimoloji təhlilin köməyi ilə aşkara çıxarılıb.

8. Azərbaycan dialektlərində və türk ədəbi dilində ielənən ortaq leksik vahidlərin çoxu ümumtürk xarakterlidir. Onları bir-birindən yalnız bir sıra fonetik əlamətlərə görə fərqləndirmək mümkündür. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin tarixi, onun qədim dövrləri ilə bağlı olan bu sözlər müasir türk ədəbi dilində də eyni və ya yaxın mənada ielədilir.

9. Dilin qədim qatlarına aid olan bəzi fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər müəyyən dövrlərdə ədəbi dildən çıxır, arxaikləeir, amma belə formalar canlı xalq eivələrində saxlanılır. Tarixən eyni coğrafiyanı paylaşan iki qohum dilin ayrı-ayrılıqda inkişaf yoluna qədəm qoyması bu dillər arasında nəzərə çarpacaq fərqlərin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan Dili Diyalektlerinde ve Türk Edebi Dilinde Kullanılan Ortak Kelimeler//Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:23, Konya, 2010, s. 193-207.

2. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində, Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ielənən ortaq leksik vahidlər// Filologiya məsələləri (Beynəlxalq elmi - nəzəri jurnal), №5, Bakı, 2011, s. 219-225.

3. Azərbaycan dilinin formalaşmasında Səlcuq türklərinin rolu, Journal of Qafqaz University (Beynəlxalq elmi - nəzəri jurnal), №30, Bakı, 2010, s.147-153.

4. Türk ədəbi dilinin inkişaf mərhələləri haqqında // Dil və ədəbiyyat jurnalı (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal),1(81), Bakı, 2012, s.66-68.

5. Azərbaycan dialektlərində və Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində ielənilən ortaq sözlər//Journal of Qafqaz University (Elmi - nəzəri-praktik jurnal), №18, Bakı, 2006, s. 91-97.

6. Диалектная система азербайджанского языка // Ученые Записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского (Филология), Том 25[64]. №2, ч.2, Симферополь, 2012, с.64-69.

7. Türkçenin Öğretiminde Azerbaycan Türkçesi Diyalektlerinin Yeri/Gazi Üniversitesi Uluslararası Türkçe Eğitimi Sempozyumu, Ankara, 2011, s. 400-408.

8. Сравнительное исследование общих лексических единиц в турецком языке и диалектах азербайджанского языка//Научная Мысль Кавказа Научный и Общественно-Теоретический журнал, 16 января, № 1, Ростов, 2013, с.142-147.

9. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində qohumluq münasibətləri bildirən ortaqlar/Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 01-04 may, Bakı, 2013, s.557-559.

10. Türk dilinin quruluşunun xarakterik xüsusiyyətləri / Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konferansının materialları, 26-27 aprel, Bakı, 2013, s.553

Общие лексические единицы, используемые в турецком литературном языке и диалектах азербайджанского языка

Резюме

Тюркские языки, входящие в огузскую группу очень близки друг к другу по лексическим, морфологическим и синтаксическим особенностям. Хотя азербайджанский и турецкий языки употребляются в различных географических регионах, являясь национальными языками различных государств, они имеют общие языковые особенности. Эти особенности выявляются как в литературном языке, так и в его диалектах. Какая-то особенность, являющаяся фактом в турецком литературном языке выявляется в диалектах азербайджанского языка, или же наоборот. Исследования в этом направлении дают возможность для раскрытия общих и отличительных особенностей языков, которые являются объектами сравнения.

Диссертация под названием «Общие лексические единицы, характерные для турецкого литературного языка и диалектов азербайджанского языка» является первым исследованием в этой области.

В первой главе говорится об истории формирования азербайджанского и турецкого языков, даются сведения о диалектной системе азербайджанского языка и об этапах развития турецкого литературного языка, рассматриваются характерные особенности в грамматической структуре турецкого языка в сравнении с азербайджанским языком.

Во второй главе объединяются в группы общие слова, называющие предметы, характерные для словарного состава азербайджанского и турецкого литературных языков. В соответствии с этими группами общие слова были исследованы в сравнительно-историческом аспекте и определены лексические параллели.

В третьей главе были исследованы общие слова, обозначающие признак, т.е. качество, количество и действие. Прежде всего в этой главе даются сведения об истории изучения данных лексических единиц и определяется степень их близости и особенности их распространения.

Common Words both in Azerbaijani Language Dialects and Turkish Literary Language

Summary

According to lexical, morphological and syntactical points the Turkic languages including to the Oghuz group are very close to each other. Though Azerbaijani and Turkic languages show activities in different geographical regions, in structures of various states there are common language characters in the languages. Such community exists both in literary languages and among the literary language and dialects. The sign being the literary language fact shows itself as a dialect character in the Azerbaijani language, the opposite variant is also possible. The investigations done in this sphere give opportunity to discover the common and different points in the languages which are the comparison objects.

"Common words in Azerbaijani language dialects and Turkic literary language" is the first written thesis on this issue.

In the first part the forming history of the Azerbaijani and Turkish languages on the base of Oghuz tribe unions and the coming of Turkish language ethnos to Azerbaijan territory are looked through, the dialect system of the Azerbaijani language and the information about the development stages of Turkish literary language is given, the characteristic peculiarities in the grammatical structure of the Turkish language are characterized with the Azerbaijani language in comparative form.

In the second part the common words notifying the name discovered in the dictionary structure of the Azerbaijani and Turkish languages are classified. According to these groups the common words are drawn into the comparative-historical investigation and the lexical parallels are defined.

In the third part the common words which notify the sign, quality and motion in Turkic literary language are drawn into the research work. First of all in the research work the investigation history of these lexical units is looked through and the closeness degree and growth characters of discovered common words are defined.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ

На правах рукописи

ЗАБИТА МУХАММЕД КЫЗЫ ТЕЙМУРЛУ

**ОБЩИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ
В ТУРЕЦКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ И ДИАЛЕКТАХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

5710.01 – Тюркские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ– 2013

AMEA-nın mətbəəsində çap olunub
Tiraj-100